

naam Transvaalwijk en een deel van Bonifatius

plaats Leeuwarden

gemeente Leeuwarden

beschrijving Inleiding De Transvaalwijk en de noordwestelijk ervan gelegen buurt die tegenwoordig wel Bonifatius wordt genoemd, maken deel uit van de gordel om de oude omgrachte stad. Ze zijn gesitueerd ten noordnoordwesten ervan, naast de mr P.J. Troelstraweg, de uitvalsroute van oudsher naar Stiens. Als bijzonder gebied is hiervan aan te merken de gehele Transvaalwijk en het zuidelijke (woon)deel van Bonifatius tot aan het terrein van het Bonifatiushospitaal. Vormt de mr P.J. Troelstraweg de grens aan de westzijde, verder wordt het gebied begrensd door de stadsgracht (zuid), de Spanjaardslaan (noordoost) en de Valkstraat (noordwest). Ontwikkelingsgeschiedenis In het jaar 1845 is het gebied waar nu woonbuurten liggen nog grasland. Wel lopen er enkele straten, namelijk de genoemde weg naar Stiens, de Noordersingel (dan nog Stadsbuitensingel geheten) en de Spanjaardsweg (later -laan). Van alle toegangen naar Leeuwarden is die van de noordelijke grietenijen en de stad Dokkum over de Hoogedijk het langste onbestraat gebleven. In 1841 staken de grietenij- en stadsbesturen de koppen bij elkaar voor een 'kunstweg' over Stiens, Hallum, Marrum, Ferwerd en zo door naar Dokkum, om vervolgens over Damwoude op de Groningerstraatweg aan te sluiten. Echter, vertraagd door het probleem van de hoge kosten moest de uitvoering van het eerste stuk van ruim 1.600 meter vanaf de Spanjaardsweg tot 1847 worden uitgesteld. De Spanjaardsweg is oorspronkelijk een middeleeuwse hooiweg en werd na 1460 de ontsluiting naar het klooster Fiswerd. De weg droeg toen afwisselend de namen Fiswerderweg en Leproseweg. Later ging de weg dienen als verbinding tussen de Hoogedijk en de Zwarteweg richting Groningen uit 1531. Wellicht heeft de weg hierdoor het merkwaardige beloop gekregen: vanaf de Hoogedijk in noordoostelijke richting en bij het klooster met een scherpe hoek naar het zuidoosten afbuigend. Op het kloosterterrein werd in 1833 de Algemene Begraafplaats geopend, ontworpen door tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard en te voet over de Spanjaardsweg van twee zijden uit de stad bereikbaar. Uit noordoostelijke richting kostte dat wat moeite, want men kwam er via een omweg: eerst naar de Hoeksterdwinger en vervolgens over een smalle Noorderbrug over de stadsgracht. Schuin tegenover de geslachte Wissesdwinger liep een Lijkvaart uit de stadsgracht langs de Spanjaards-weg tot aan de ingang van de begraafplaats. Direct ten zuidoosten ervan en met de hoofdentree eveneens aan de Spanjaardsweg kon in 1903/'05, dankzij een schenking van een terrein van 3.5 ha. groot door W.J. van Welderen baron Rengers, het gelijknamige Rengerspark worden

aangelegd. Nadat dertien deskundigen op uitnodiging allen een te duur plan hadden ingeleverd, bood tuinarchitect H. Copijn van Groenekan een vereenvoudigd plan aan, deels formeel en deels in landschapsstijl, dat werd uitgevoerd. Een leerlooierij aan de Noordersingel, later herberg 'De Gouden Bal' (afgebroken 1876), vormde rond 1850 de enige bebouwing in het gebied. Een moment, zo rond 1854, heeft het idee geleefd om hier een tweede verswatervijver na die achter de Oostersingel te graven. Deze tweede drinkwatervoorziening zou uiteindelijk aan de Westersingel worden aangelegd. Wel was een eindje verderop in 1851 een zwem- en badinrichting tot stand gekomen, een jaar later vernoemd tot Sociëteit 'Zwem- en Badlust'. Doordat aansluitend op de uitvoering van de omvangrijke herstructurering van het vaarwater bij Camstraburen in 1859/'60 een nieuwe Noorderbrug werd geslagen tussen de Spanjaardsweg en de Noorderweg over de Wissesdwinger, verbeterde de toegankelijkheid van het gebied van de huidige Transvaalwijk aanmerkelijk. In 1865 en 1867 verschenen aan de Noordersingel de eerste woningen, de laatstgenoemde door bouwspeculatie van een timmerman. De eigenaren van deze vroegste woningbouw in het gebied kregen vergunning van de gemeente om de sloot die hun erf scheidde van de singel, te dempen mits zij hierin een riool zouden leggen. Tevens werd hen de verplichting opgelegd een hekje als erfscheiding met de openbare weg te plaatsen. Vooral vanaf ongeveer 1875 nam het bouwtempo snel toe. De bebouwing schreed vanaf de Noorderbrug in westwaartse richting voort. Was in 1880 de Noordersingel tot aan de Singelstraat bebouwd geraakt, daarna stokte de bouw hier even om vervolgens in 1893 na de voltooiing van (het hoofdgebouw van) het Diaconessenziekenhuis opnieuw een aanvang te nemen. De wijk ontleent de naam aan de straten die vanaf 1900 werden aangelegd: Bothastraat, De Wetstraat etc. De grond langs de Spanjaardslaan zuidzijde, waar ook de Lijkvaart lag, bleef aanvankelijk vrijwel onbebouwd doch in 1897 werd ook hier grond voor woningen in gebruik genomen. In 1900 zou de Lijkvaart over een lengte van 10 meter worden gedempt, tussen 1905 en 1909 volgde een veel groter stuk. Tegen 1915 was tenslotte ook het hele westelijke deel van de Transvaalwijk volgebouwd. Het Diaconessenhuis zou in de navolgende decennia en ook na 1940 nog fors worden uitgebreid. Bouwplannen behoefden eerst de goedkeuring van de gemeenteraad. De initiatiefnemers waren voornamelijk aannemers- en timmerbedrijven. Een deel van de in het gebied aangelegde straten en riolering is in opdracht van de gemeente tot stand gekomen, zoals de Singelstraat en de Looyerstraat in respectievelijk 1877 en 1878, andere straten werden met gemeentelijke subsidie aangelegd door

particulieren en vervolgens door de gemeente in eigendom overgenomen, zoals in 1899 de Paul Krügerstraat met twee zijstraten. Voor wat het noordelijk deel van het gebied met bijzondere waarden betreft, het woongebied ten noorden van de Transvaalwijk tot aan de Valkstraat: dit kwam na ongeveer 1915 tot ontwikkeling. Op een stadsplattegrond van Leeuwarden uit 1915 is te zien dat de bebouwingsgrens dan tot de Spanjaardslaan is opgerukt. Van de kaart bij het eerste, voorlopige uitbreidingsplan voor Leeuwarden (1918-1922) valt af te leiden dat de Lijsterstraat en de Transvaalstraat, beide geknikte straten die elkaar op speelse wijze kruisen op een plein-achtig element in de vorm van een onregelmatige vierhoek, evenals het Spanjaardsplein en de Leeuwerikstraat dan reeds zijn gerooid en de aanliggende terreinen ten dele in gebruik zijn genomen (de Lijster- en de Transvaalstraat zijn in 1926 aan de gemeente overgedragen). Niettemin zijn deze straten wellicht al aangelegd op basis van (vroegere ontwerpen voor) het uitbreidingsplan. Zeker is het vierkante Leeuwerikplein een element uit het uitbreidingsplan, terwijl (het verloop van) de Valkstraat er weer een afwijking van vormt. De terreinen zijn ook hier tot ontwikkeling gebracht door particuliere bouwondernemers. Structuur- en bebouwingsbeeld In de huidige situatie is de royaal opgezette Spanjaardslaan met een winkelhaakvormig beloop een zeer karakteristiek structurelement. Tegenover de ingang van de Oude Begraafplaats ligt op de hoek van de Spanjaardslaan het gelijknamige plein met kleine plantsoenen in de hoeken, van waaruit in westelijke richting de eveneens brede Leeuwerikstraat naar het opnieuw gelijknamige plein en de mr P.J. Troelstraweg vertrekt. Met de Noordersingel zijn hiermee de belangrijkste ontsluitingen voor de woonbuurten genoemd. De overige straten zijn smallere woonstraten. In hun verloop heeft men vaak aansluiting gezocht bij de graslandverkaveling. Zo volgen de Steijnstraat en het westelijk gedeelte van de Paul Krügerstraat exact de oude kavelgrenzen. Een vreemde (grootschalige) eend in de bijt vormt het terrein van het voormalige Diaconessenziekenhuis. Dit wordt omzoomd door de Transvaalstraat, de Krügerstraat en de Noordersingel. Nadat het Diaconessenhuis zich hier in 1893 had gevestigd - het hoofdgebouw aan de Noordersingel - werd het ziekenhuis onder andere in 1930/'31 en 1960 met forse vleugels uitgebreid. Behalve de voormalige ziekenhuisgebouwen zijn andere elementen van grotere afmetingen twee school-ge-bouwen: een traditionalistisch schoolgebouw (1920) op de hoek Leeuwerikstraat/Lijsterstraat en de Maria Louisaschool (1930) in Amsterdamse Schoolstijl op de hoek Leeuwerikstraat/Transvaalstraat, een bedrijfscomplex aan de Herman Costerstraat dat van

vrij kort na de eeuwwisseling dateert en het Marcelis Goverts-gasthuis (1876/'77) aan de Noordersingel. Overigens bestaat de bebouwing in hoofdzaak uit arbeiders- en middenstandswoningen, burger- en herenhuizen. Naar periode van totstandkoming en doelgroepen waarvoor werd gebouwd, zijn zowel voor wat betreft de straten (profilering, aankleding etc.), de maatvoering van afzonderlijke huizen en woningrijen en de bouwstijl duidelijk verschillen-de buurten en zones aan te wijzen. Enkele algemene karakteristieken. De gronden langs de belangrijke straten de Noordersingel, de Spanjaardslaan en de mr P.J. Troelstraweg zijn uitgegeven in royale percelen en bebouwd met villa's en herenhuizen, vrijstaand of geschakeld tot kleine eenheden; langs de straten liggen diepe voortuinen. De binnengebieden kennen een beduidend kleinschaliger parcellering en een dito wijze van bebouwen. Veelvuldig is extra architectonische zorg besteed aan hoekpartijen. Het jongste gedeelte van het als bijzonder aan te merken gebied, direct ten zuiden van het terrein van het Bonifatius-hospitaal, onttrekt zich enigszins aan dit algemene bebouwingsbeeld. Dit is bebouwd geraakt met enkele forse complexen. Parallel aan de groei van de woonbuurten van oost naar west, heeft in architecto-nisch opzicht een stilistische verandering plaatsgehad. In het oudste, negentiende-eeuwse gedeelte tussen de Noorderbrug en de Joubertstraat staan merendeels woningrijen in neorenaissance-trant, hoewel langs de Noordersingel ook jongere bebouwing voorkomt en langs de later bebouwde Spanjaardslaan in het deel tegenover het Rengerspark en de begraafplaats in vernieuwingsstijl is gebouwd. In het deel van de Transvaalwijk tussen Transvaalstraat en Spanjaardslaan worden vrijwel uitsluitend huizenrijen in vernieuwingsstijl aangetroffen. In het gebied tussen Spanjaardslaan en Leeuwerikstraat in de wijk Bonifatius staan woningen in een verzorgde doch wat onbestemde overgangsstijl, typerend voor de jaren omstreeks 1915-1925. In het meest noordelijke deel van Bonifatius komen woningcomplexen voor uit de periode 1925-1935, min of meer zakelijk expressionistisch vormgegeven. Meer gedetailleerd wordt van zuidoost naar noordwest het volgende beeld aangetroffen. Aan de Noordersingel tot aan de Singelstraat staat bebouwing, zeer gevarieerd qua massa, detaillering en leeftijd (ook panden van ná 1940), van merendeels niet-aaneengesloten woonhuizen; een onderbreking in de huizenrij vormt het vleugelgebouw van het Marcelis Goverts-gasthuis waarvan de 'vingers' naar de gracht wijzen en het hoofdgebouw ver uit de rooilijn terugwijkt. Westwaarts volgen daarop twee rijtjes van aaneengesloten doch individueel totstandgekomen herenhuizen in decoratieve neorenaissance-stijl, het 'open' terrein van het voormalige ziekenhuis en tenslotte tot aan de Spanjaardslaan een aantal villa's,

de laatste in vernieuwingsstijl. Aan de oostelijke arm van de Spanjaardslaan worden de percelen groter en kan een stijlverschuiving worden waargenomen naarmate men meer staduitwaarts geraakt. Nabij de Noorderbrug staan enkele vrijstaande huizen waarlangs nog een restant ligt van de oude lijkvaart naar de Oude Begraafplaats. Aan de westelijke arm is de verkaveling regelmatig. Op de zuidflank staan enkele, dubbele of in korte rijtjes gebouwde herenhuizen, de meeste met kap, in vernieuwings(-achtige) stijl, terwijl op de wat later verkavelde noordflank eenzelfde bebouwingstype is aan te treffen doch traditionalistischer en ook Amsterdamse School-achtig vormgegeven. De erfscheidingen tussen voortuinen en openbare weg worden in de meeste gevallen nog gemarkeerd door de oorspronkelijke ijzeren hekwerken of gemetselde muurtjes waarop soms smeedwerk. Het binnengebied van de Transvaalwijk kent drie buurten met een min of meer uniform bebouwingsbeeld. Oorspronkelijke straatprofielen, tuinen en erfscheidingen zijn er overigens praktisch volledig verdwenen in het kader van de stadsvernieuwing in de jaren-zeventig. Het buurtje rond de De La Reij- en Herman Costerstraat heeft een overwegend rechthoekig stratenpatroon en een slechts hier en daar onderbroken blokrandbebouwing van kleine arbeiderswoningen waartussen achtertuintjes. De woningen meten in de breedte drie raamvakken en in de hoogte twee lagen met een voorschild waarop een kajuit staat. Er zijn veelvuldig speklagen van kunst- of andersgekleurde baksteen toegepast, muuropeningen zijn rechtgesloten of hebben ontlastingen met boogtrommels versierd door metselmozaïek. In de oudste, wat oostelijker gelegen buurt ontbreekt deze regelmaat; de panden hebben eenzelfde breedte maar er is meer afwisseling in gevelbeëindigingen en dakvormen en bovendien komen vrijstaande panden voor. In het derde buurtje tenslotte, in de zuidwestelijke hoek, staan op wat ruimere kavels complexgewijze gerealiseerde middenstandswoningen van een erker- plus een deurtravee en twee lagen met een plat dak, in onvervalste vernieuwingsstijl (1910-1915). Hier geldt dat de som der delen het buurtje een meerwaarde geeft. Een bijzonder moment is de Steijnstraat met gebogen gevelwanden. In Bonifatius staan aan de mr P.J. Troelstraweg, evenals aan het westelijke gedeelte van de Lijsterstraat, vrijstaande herenhuizen en forse burgerwoningen van het twee- of meer-onder-een-kap type op diepe kavels, traditioneel van opzet en uitdossing. In de driehoek tussen Troelstraweg, Spanjaardslaan en Leeuwerikstraat staan decoratieve middenstandswoningen uit de jaren tussen 1915 en 1925 van een deur- plus een fiks erkertravee breed, twee bouwlagen onder een plat dak hoog en voorzien van redelijke voortuinen, langs smalle straten met van bomen voorziene trottoirs aan beide zijden. Deze

vrijwel aaneengesloten blokrandbebouwing wordt op een enkele plaats door een bedrijfs- annex woonpand onderbroken. Uit dezelfde periode maar traditioneel van architectuur dateert een complex woningen van bescheiden afmetingen, dat in een hofjes-achtige structuur aan het noordelijkste deel van de Lijsterstraat is verrezen. Voor het overige zijn de jongere com-plexen burger- en herenhuizen van twee lagen, deels onder een plat dak en deels met doorlopende kappen, en alle met voortuinen, staande in de driehoek van Lijsterstraat, Valk- en Leeuwerikstraat, goeddeels gerealiseerd door een ontwikkelaar die zowel de straten liet aanleggen als de woningen liet bouwen. Straatprofielen e.d. zijn in Bonifatius vrijwel ongewijzigd. Verkeersafwikkeling Hiervoor zij verwezen naar de voorgaande alinea's.

Veranderingen Voor wat betreft de bebouwing kent het beschreven gebied nauwelijks verstoringen. Wel is in het binnengebied van de Transvaalwijk rond 1980 op enkele plekken vervangende nieuwbouw verrezen, afgestemd op de bestaande karakteristieken. Deze woningen vormen het eerste corporatieve bezit in de wijk. Tevens is in 1990 een aanvang gemaakt met gedeeltelijke sloop van het Diaconessenhuiscomplex, verbouw tot appartementen van de monumentwaardig ingeschatte hoofdvolumes en aanvullende nieuwbouw op het terrein. Hierdoor zal het corporatieve bezit worden uitgebreid. Voor wat de woonomgeving betreft is de al genoemde herinrichting in het binnengebied van de Transvaalwijk de ingrijpendste verandering. Voorts is het wegprofiel van de mr P.J. Troelstraweg en van de oostelijke arm van de Spanjaardslaan versmald om de aanleg van fietspaden mogelijk te maken. Waardering De Transvaalwijk en het direct ten noordwesten ervan gelegen deel van Bonifatius kan gelden als een voorbeeld van een niet-planmatig gegroeid woongebied, waarin fraaie buurtjes met elk een eigen karakter kunnen worden onderscheiden, maar waarin toch ook ruimtelijke samenhang is ontstaan. De geleidelijke overgang in architectuurstijlen van neorenaissance naar zakelijk expressionisme is er in tijd en ruimte goed te volgen. Het levendige ensemble van panden en open ruimten langs de Noordersingel vormt het noordelijke 'buitenscherm' in de tamelijk gave stadsgrachtzone.